

УДК: 811'111'37

ПОНЯТТЯ "СИМВОЛ МЕТАФОРИ" В КОГНІТИВНОМУ АСПЕКТІ

Постановка проблеми та коротка історія питання. Одне з важливих питань теорії метафори, яке не можна вважати на сьогодні розв'язаним, полягає у визначенні статусу тих елементів подібності, які забезпечують перенесення найменування та утворення нового — образного — значення лексеми. Питання про ознаки подібності двох явищ дійсності, названих одним мовним знаком, часто переноситься на сферу лексичного значення: які семантичні елементи беруть участь у перетворенні прямого значення на метафоричне і пов'язують їх між собою, забезпечуючи існування різних лексико-семантичних варіантів у межах одної лексеми, який статус мають ці елементи у лексичному значенні вихідної та метафоричної одиниці мови. Найбільшого поширення набула позиція Д. Шмельова, який вважав, що семантична ознака, покладена в основу метафоричного значення, не важлива для структури прямого значення і може взагалі бути в ній відсутня; зв'язок між прямим та метафоричним значенням забезпечують ознаки, які він називав асоціативними (репрезентативними). Під цим терміном дослідник розумів ознаки, що „так чи інакше відбивають уявлення, пов'язані з позначуванним даними словами предметами чи явищами” [Шмелев 1973: 73], тобто те, що близьке до поняття "конотація" в розумінні Ю. Апресяна [Апресян 1995: 159]. Тої ж думки щодо невходження ознак подібності до семантичної структури вихідного слова дотримується і В. Телія, виводячи цю ознаку на рівень позамовних змістів [Телія 1981: 227]. Справді, у вихідному значенні лексем *дуб*, *свиня*, *лев*, *осел*, *ворона* відсутні ті ознаки, які проявляються у відповідних метафорах, що характеризують людину, натомість їм можна приписувати статус асоціативних чи конотативних, оскільки вони виводяться мовцями з широкого культурного контексту, зокрема, з фольклорних текстів.

Г. Складарська, проаналізувавши словникові дефініції прямих та метафоричних лексем у російській мові, дійшла висновку, що загальним

правилом можна вважати відсутність спільного компонента дефініції, а в тих нечисленних випадках, коли цей компонент „вичленовується та фіксується, він має суб’єктивний характер, є нестійким, легко трансформується і руйнується” [Скляревская 1993: 46]. Таким чином, на думку багатьох дослідників, єднальною ланкою між базовим та метафоричним значенням служить певний імпліцитний компонент, не представлений у дефініції прямого значення, який, проте, виконує при метафоризації важливу роль. Г. Скляревська запропонувала застосовувати для позначення цього імпліцитного компонента термін "символ метафори", розуміючи його як „елемент семантики, що складається або з одної семи, або з сукупності сем, який у вихідному номінативному значенні належить до сфери конотації, а в метафоричному значенні входить у денотативний зміст у якості ядерних (диференційних) сем і служить основою змістових перетворень у процесі метафоризації” [Скляревская 1993: 47]. На думку дослідниці, символ метафори може мати різні рівні складності. Так, у деяких випадках „такий елемент семантики може являти собою конкретну ознаку, яка лежить на поверхні, легко вичленовується та експліцитно прив’язує метафоричне значення до вихідного”: у лексемі *море* виділяється сема 'значний простір', у лексем *океан, пучина* — сема 'глибина' [Скляревская 1993: 46]. В інших випадках в основу метафоризації кладеться "не конкретна ознака, яку можна виділити та позначити, а певне спільне чи подібне враження, яке справляють предмети, що зіставляються”. Так утворюються метафоричні експресивні номінації, які характеризують людину: *выдра, тюфяк, овца, столб, бревно*.

Мета статті полягає в уточненні поняття "символ метафори", а також у виявленні його лінгвокогнітивного статусу в різних типах метафор.

На нашу думку, "символ метафори" слід розглядати не як компонент семантики слова, а як частину концептуальної структури, що належить до донорської зони. Цей статус цього важливого поняття диктується тим, що при метафоризації мовець здійснює ментальну

процедуру порівняння не лексичних значень слів, а концептуальних структур, пор. прийняте в когнітивній лінгвістиці розуміння метафори як відображення одного концептуального поля (поля-джерела, донорської зони) на іншому (на полі-меті, на реципієнтній зоні), що, як пише О. Падучева, „служить для концептуалізації об'єктів та ситуацій з поля мети”, див. [Падучева 2004: 173]. Таким чином, символом метафори ми називаємо елементи подібності, виявлені свідомістю носія мови між об'єктами донорської та реципієнтної зон у ході ментальної процедури порівняння, наслідком чого стає перенесення найменування з об'єкта (ситуації) донорської зони на об'єкт (ситуацію) реципієнтної зони.

Як справедливо зауважують дослідники теорії метафори, ознаки, що визначають подібність двох явищ, можуть мати різну феноменологічну природу, знаходитися як у сфері спостережуваного, даного людині через відчуття, так і в сфері уявного, ірреального, що виявляється через низку асоціацій чи культурно-символічних змістів.

Так, номінативна метафора (*вушко голки, ніжка келиха, береги зошита, журавель колодязя*) спирається на одну чи декілька зовнішніх ознак подібності між двома предметами, а тому вона наочна і легко інтерпретується. Концептуальна й образна метафори (*поле діяльності, сфера інтересів, плоди творчості; збочити, заблукати; гострий на язик, високі почуття, тонкий гумор; осел, лев, заєць*), як правило, засновані не на конкретних, спостережуваних ознаках явищ, а на змістах, виведених з базової концептуальної структури шляхом ментальних процедур.

Продуктивність поняття "символ метафори" ми вбачаємо у тому, що за його допомогою можна експлікувати ті приховані компоненти змісту, які актуалізуються в метафорі і виводяться на рівень нового лексичного значення, створеного у процесі метафоризації. Як справедливо відзначають дослідники метафори, вона часто буває семантично розмитою, дескриптивно неокресленою, синкретичною. А. Баранов говорить про „невизначеність метафори, її когнітивне «миготіння»” [Баранов 2003], маючи на увазі неможливість окреслити

семантичний набір її ознак. Д. Девідсон пише про семантичну розмитість метафор: „Коли ми задаємося метою сказати, що «означає» метафора, то швидко розуміємо, що перерахуванню не може бути кінця” [Теория метафоры 1990: 191]. Те саме, як зазначає І. Кобозева, є специфікою вживання політичної метафори: „Завдяки своїй фігуральності, небуквальності вона виконує прагматичну інтерактивну функцію згладжування найнебезпечніших політичних висловлювань, що заторкують спірні політичні проблеми, мінімізуючи відповідальність мовця за можливу буквальну інтерпретацію його слів адресатом” [Кобозева 2001: 136].

Поняття "символ метафори" передбачає не просто виявлення того елементу реципієнтної зони, якому відповідає фрагмент донорської зони, а й максимально повне окреслення ознак подібності, яке не обмежується лише констатацією подібності за принципом фактивності: „*X такий, як ніби він був Y-ом*” [Телия 1996: 137]. Внаслідок експлікації символу метафори з’являється можливість не лише "проанатомувати" новий зміст, а й виявити характерні типи метафоричних перенесень, статус компонентів подібності в донорській та реципієнтній зонах досвіду. Як зазначив А. Баранов, ознаки, на основі яких відбувається метафоричне перенесення, можуть сильно варіюватися; цей факт має бути врахований при побудові символу метафори в кожному конкретному випадку. Ми вважаємо, що вивчення метафори як надзвичайно складного когнітивного, мовного та культурного явища неможливе без інтенсивного (на противагу екстенсивному) обстеження будь-яких його проявів, зокрема і питання про варіювання символу метафори в її різних вживаннях.

Інша проблема, що постає при виявленні характерних ознак символу метафори, пов’язана з його місцем у структурі вихідного концепту. Відомо, що концептуальні утворення мають різну природу, яка визначається характером позамовної дійсності. Як пишуть З. Попова та Й. Стернін, „тип концепту відбиває специфіку явища такі метафоричні назви, об’єктивної чи суб’єктивної дійсності, що категоризується

концептом” [Попова, Стернин 2000: 5]. Зазначимо, що у лінгвістичній науці ще не побудовано вичерпної типології концептів, і лише деякі з них отримали задовільний опис. Серед концептів прийнято виділяти поняття, загальні уявлення, картинки, сценарії, фрейми, прототипи, гештальти та ін.; А. Бабушкін у монографії „Типи концептів у лексико-фразеологічній семантиці мови” пропонує розрізняти чотири різновиди концептів: мисленнєві картинки ("РОМАШКА", "ПІВЕНЬ"), схеми ("ДЕРЕВО", "РІЧКА", "ДОРОГА"), фрейми ("ЛІКАРНЯ", "БАЗАР", "МУЗЕЙ") та сценарії ("БІЙКА", "ВЕСІЛЛЯ", "ЛЕКЦІЯ") [Бабушкін 1996; 30—32]. Як бачимо, дослідник включає до складу концептів лише ті ментальні утворення, назвами яких є іменники, що, очевидно, не можна прийняти, оскільки за межами концептів як "квантів знання" залишаються всі когнітивні утворення, номіновані дієсловами.

Таким чином, місце символу метафори в структурі концепту та його наповнення має варіюватися в залежності від типу концепту донорської зони, який постачає ознаки для встановлення подібності. Можна припускати, що у випадку картинки чи сцени символ метафори знаходиться у ядрі концептуальної структури (особливо якщо йдеться про зовнішні ознаки подібності, сприйняті органами відчуттів, пор. метафори *вушко голки*, *хвіст поїзда*). У складніших концептуальних утвореннях, які, крім чуттєвих образів, включають оцінні, імплікативні чи культурно-зумовлені складові, символ метафори будується як з центральних, так і з периферійних компонентів концепту. Так, у випадку метафори *море (море квітів)* у символ метафори входить ознака 'багато' ('значний простір'), для рос. метафори *бревно* — ознака 'непорушність'. Ці ознаки, що стають основою порівняння при метафоризації, виводяться з відповідних чуттєвих образів як імплікації, отже, вони засновані на знаннях мовців про властивості реалій, однак не є ядерними, центральними компонентами концептів "МОРЕ" та "БРЕВНО", а посідають в них місце на периферії і мають абстрактну, а не конкретну (чуттєву) природу.

З периферії концептуальної структури видобуваються й ті компоненти символу метафори, які в метафоричній одиниці співвідносяться з логічними чи емоційними оцінками. Це має місце в тих випадках, коли на чуттєво сприйнятий образ накладаються ціннісні характеристики, привнесені культурною традицією. Так, наші спостереження над особливостями вживання українського предиката *підкопатися* "таємними ворожими діями шкодити кому-н., розхитувати основи чогось" [СУМ VI: 438] дозволяють зробити висновок, що його пряме і метафоричне значення інтегруються цільовими і результативними компонентами, пор. два вживання цього дієслова: *Здається, що злодії не тільки підкопалися під комору, а й у сіни добралися, ось-ось відчиняться двері...* (Є. Гуцало. Голодомор); *А селяни соціалістів ненавидять, бо інстинктом почувають, що вони підкопують ся під їх старосвітське щастя...* (Т. Осьмачка. Старший боярин). У символ метафори дієслова *підкопатися* покладено такі характеристики базової ситуації, які не надаються до безпосереднього спостереження; вони можуть бути виведені з ментального образу шляхом логічної процедури імплікації.

Особливий випадок у плані статусу та місця символу метафори в базовому концепті становлять ті іменникові метафоричні одиниці, які мають природу лінгвокультурного стереотипу і служать для характеристики людини через зіставлення з твариною чи предметом (*лев, орел, баран, заєць, пень, дуб* тощо). Основою метафоричного перенесення стають ознаки стереотипу, усталено приписувані об'єкту донорської зони в тій чи тій культурі (пор. стереотипи "лев хоробрий", "заєць боязкий", "лисиця хитра" тощо, які підтримуються не повсякденною практикою і досвідом, а культурними, зокрема, фольклорними, текстами). Характерно, що ці стереотипні ознаки можуть різнитися в різних мовах і, крім того, суперечити об'єктивній концептуальній картині світу. Так, рос. метафора *ворона*, укр. *тава* (пор. образні дієслова *проворонить*,

прогавити), які характеризують неуважну людину¹, не може бути виведена із спостережень за життям ворон. Як стверджують орнітологи та етологи (зокрема, відомий австрійський біолог Конрад Лоренц, лауреат Нобелівської премії), ворони — надзвичайно спостережливі птахи, які легко зауважують небезпеку чи знаходять їжу. Очевидно, ця метафора виникла внаслідок залучення в концепт ознак, що впливають з культурних текстів. Для російської культури таким прецедентним текстом могла бути літературна байка І. Крилова про ворону та лисицю, яка хитрістю видурила у ворони сир, а для української — народна байка про ворону (гаву) та рака (з подібним мотивом), які будуються на основі сюжету, відомому ще давньогрецькому байкарю Езопу. На користь такого припущення свідчить той лінгвістичний факт, що метафора *ворона* описує не просто неуважну людину, а таку людину, яка втратила певні можливості, не змогла скористатися тим, що йшло їй в руки, пор. образні дієслова рос. *проворонить*, укр. *прогавити*, де ця семантика виступає виразніше.

Висновки. Розглянутий мовний матеріал дозволяє дійти висновку, що під символом метафори слід розуміти не компоненти лексичного значення, а ті елементи подібності між явищами донорської та реципієнтної зон досвіду, які виявляє носій свідомості в ході когнітивного оброблення нової інформації. Важливо, що символ метафори може будуватися не лише з ядерних, а й з периферійних концептуальних змістів, що виникають як імплікації з конкретно-чуттєвого образу, а також породжуються культурними уявленнями та прецедентними текстами.

Подальші дослідження у цьому напрямку мають бути скеровані на виявлення конкретного наповнення символу метафори у концептуальних структурах різних типів, а також на аналіз явища варіювання символу метафори.

¹ Пор. словникове визначення рос. метафоричного *ворона* — "о рассеянном, невнимательном человеке" [МАС 1: 212].

Література

Апресян 1995 — Апресян Ю. Д. Коннотация как часть прагматики слова (лексикографический аспект) / Ю. Д. Апресян // Апресян Ю. Д. Избранные труды. Т. 2. Интегральное описание языка и системная лексикография. — М. : Школа "Языки русской культуры", 1995. — С. 157—177; **Бабушкин 1996** — Бабушкин А. П. Типы концептов в лексико-фразеологической семантике языка / А. П. Бабушкин. — Воронеж : Из-во Воронеж. ун-та, 1996. — 104 с.; **Баранов 2003** — Баранов А. Н. Дескрипторная теория метафоры и типология метафорических моделей / А. Н. Баранов // Труды международного семинара Диалог'2002 «Компьютерная лингвистика и интеллектуальные технологии». — [Электронный ресурс]. Режим доступа: <http://www.dialog-21.ru/Archive/2003/Baranov.pdf>; **Кобозева 2001** — Кобозева И. М. Семантические проблемы анализа политической метафоры / И. М. Кобозева // Вестник МГУ. — Сер. 9. Филология. — 2001. — № 6. — С. 132—149; **Падучева 2004** — Падучева Е. В. Динамические модели в семантике лексики / Е. В. Падучева. — М. : Языки славянской культуры, 2004. — 608 с.; **Попова, Стернин 2000** — Попова З. Д., Стернин И. А. Понятие "концепт" в лингвистических исследованиях / З. Д. Попова, И. А. Стернин. — Воронеж, 2000. — 30 с.; **Скляревская 1993** — Скляревская Г. Н. Метафора в системе языка / Г. Н. Скляревская. — СПб. : Наука, 1993. — 151 с.; **Телия 1981** — Телия В. Н. Типы языковых значений : связанное значение слова в языке / В. Н. Телия. — М. : Наука, 1981. — 270 с.; **Телия 1996** — Телия В. Н. Русская фразеология. Семантический, прагматический и лингвокультурологический аспекты / В. Н. Телия. — М. : Школа "Языки русской культуры", 1996. — 288 с.; **Теория метафоры 1990** — Теория метафоры : Вступ. статья и сост. Н.Д. Арутюновой. — М. : Прогресс, 1990. — 512 с.; **Шмелев 1973** — Шмелев Д. Н. Проблемы семантического анализа лексики (на материале русского языка) / Д. Н. Шмелев. — М. : Наука, 1973. — 280 с.

Жуйкова М.В. Поняття "символ метафори" в когнітивному аспекті.

У статті запропоновано оригінальний погляд на сутність символу метафори, який розуміється як набір концептуальних ознак, спільний для об'єктів донорської та реципієнтної зон. Символ метафори служить основою для перенесення найменування чи творення концептуальної метафори.

Ключові слова: концепт, лексичне значення, метафора, донорська зона, реципієнтна зона.

Жуйкова М.В. Понятие "символ метафоры" в когнитивном аспекте.

В статье предложена оригинальная интерпретация сущности символа метафоры, который понимается как набор концептуальных признаков, общий для объектов донорской и реципиентной зон. Символ метафоры служит для переноса наименования или создания концептуальной метафоры.

Ключевые слова: концепт, лексическое значение, метафора, донорская зона, реципиентная зона.

Zhujkova M.V. The notion of 'metaphor symbol' in the cognitive aspect.

The article offers original view onto the essence of the metaphor symbol, the latter being understood as a set of conceptual characteristics, that is common for all the objects of the donor and recipient domain. The metaphor symbol serves as a basis for the nominal transfer or creation of conceptual metaphor.

Keywords: concept, lexical meaning, metaphor, donor domain, recipient domain.